

פסיכולוגיה ומשפט

מחשבות על המסוגלות ההורית

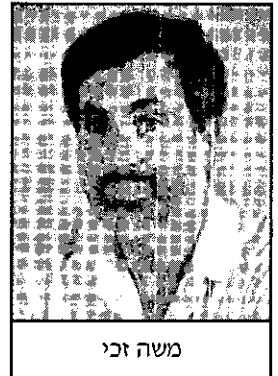
מסוגלות הורית מהי?

אנשי מקצוע נדרשים (בביהמ"ש) לקבוע סגנונות של הורות; חריגה - ההורה השלילי והמזיק שיש לפסול את הורותו; במקביל קיים קושי בהגדרה של מיהו ההורה הטוב. במהלך המאה האחרונה השתנו ההשקפות על הורות בהשפעת ידע מתפתח ומצטבר במדעי ההתנהגות: בתחילת המאה, אנשי מקצוע מיקדו את ההורות מסביב לצרכים פיזיים של התינוק; אח"כ בא ד"ר ספוק וקבע שיש לאפשר לתינוק לבטא את עצמו; מאמצע המאה ואילך, בולבי התייחס לחשיבות של יחסי הורה-ילד ולטיבה של תקשורת הילד עם הורה; היום נדרש ההורה לשים דגש על האינטלגנציה הרגשית של הילד בדומה לאינטלגנציה השכלית (גולמן, 1995).

בנוסף, קיים קושי בהגדרה אחידה של ההורות בתוך חברה הטרוגנית משתנה: פערים סוציו-אקונומיים בולטים בין המשפחות השונות; ריבוי משפחות חד-הוריות; פלורליזם תרבותי (בישראל קיימות 102 קבוצות אתניות שונות); שונות דתית (חילוניים ודתיים).

בספר על הורות, בורנשטיין (1995)² מציין שהיום עדיין קיימת פרובלמטיקה ביחס להגדרה של הורות - ולכן איננו יכולים לפעול על פי צווים כוללניים בסגנון של "מה על ההורים לעשות".

כבי' השופט פורת מציע מסגרת מקצועית אחידה למומחים המתבקשים להגיש לבית המשפט חוות דעת של מסוגלות הורית - והוא עושה זאת באמצעות 14 קריטריונים המשמשים יחד להגדרת הורות טובה³: היכולת לספק לילד צרכים פיזיים הולמים; מסוגלות לתכנן סדר יום, סדר חיים וסדר בית; מסוגלות לספק לילד צרכים נפשיים והתפתחותיים בסיסיים; מסוגלות להעדיף את צרכי הילד על צרכי ההורה בתחומים בסיסיים; קיום יציבות בהתנהגות ההורה בתחומים בסיסיים; מסוגלות להיפרד מן הילד ולתת לו להתפתח להיות אוטונומי, עצמאי וחזק; מסוגלות להעניק לילד צרכים וערכים תרבותיים; מסוגלות לגדל את הילד תוך הצבת גבולות; מסוגלות לתקן נזקים וחסימים שיאובחנו בילד; מסוגלות להתגבר על ולהתמודד עם טראומה אפשרית אצל הילד עקב החזרת הילד להורה; מסוגלות לקבל את האחריות לדאגה לילד ולגידולו; התאמה להיות דמות הורית מספקת להפנמה חינוכית של ערכים ודמויות אצל הילד.

משה זכי

מבוא

הנושא של המסוגלות ההורית מתייחס לחוקים העוסקים במעמד האישי של קטינים: דיני משמורת ילדים, חוק הנוער, חוק האימוץ, חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות, וחוק הפונדקאות; בהתאם לכך, שאלת המסוגלות ההורית עולה בבתי המשפט כאשר שופטים צריכים להחליט לגבי משמורת ילדים, נזקקות ואימוץ. במקרים אלה, השופטים פונים למומחים מקצועיים (עובדים סוציאליים, פסיכיאטרים ופסיכולוגים) להגיש חוות דעת לגבי המסוגלות ההורית של המתדיינים - ובית המשפט רואה בחוות הדעת מסמך מקצועי שידריך אותו כבסיס לפסיקתו.

קביעת המסוגלות ההורית קריטית לגבי חריצת הדין בסכסוכי משמורת, נזקקות ואימוץ, והיא משימה מקצועית קשה מבחינה מתודולוגית: ראשית, אי המסוגלות ההורית אינה מופיעה כתסמונת בתוך קבוצות הסיווג ICD 10 ו-DSM-IV. עליהן מתבססים אנשי המקצוע מתחומי בריאות הנפש לצורך זיהוי וסיווג הפרעות נפשיות; ומאידך, לא קיימים מבחנים סטנדרטים ספציפיים לאבחון המסוגלות ההורית של נבדקים. מכאן הפרובלמטיקה ביחס להערכה שיטתית אחידה של התופעה באמצעות אנשי מקצוע שונים. כתוצאה - לעתים קרובות חוות הדעת המקצועית עומדת בפני שאלות הבהרה, לחקירה ולחקירה נגדית.

מעבר לסוגיות המתודולוגיות הני"ל, עולות דילמות משפטיות וערכיות ביחס לחוקים העוסקים במעמד האישי של קטינים; וסוגיות בהן טובת הילד וזכויותיו לא תמיד מושגות.

נדון בסוגיות ובדילמות של המסוגלות ההורית, הן מההיבט המקצועי והן מההיבט המשפטי - ובחיפוש דרכים להשגת טובת הילד.

פרופ' משה זכי - מנהל התחנה הפסיכולוגית, טירת - כרמל

היבטים משפטיים וערכיים

חוות הדעת המקצועית לגבי המסוגלות ההורית באה להבטיח את טובתו וזכותו של הילד; מאחר וקיימים קשיים מתודולוגיים בתהליך בנייתה של חוות דעת מקצועית מהימנה והיקפה - הרי לא פעם, טובת הילד אינה מושגת בגלל הערכת מסוגלות הורית מוטעית: ישנם הורים שהוערכו עם מסוגלות הורית, בעוד שבפועל, ילדם היה נתון לחסכים ולהזנחה; ומקרים אחרים בהם הורים הוערכו ללא מסוגלות להעניק לילד תנאים הכרחיים להתפתחותו - כאשר ניתוק הילד מהוריו גרם לו לזעזוע בהמשכיות ובקביעות הקשר של הורה-ילד שהיה חשוב להתפתחותו הנפשית.

על פי חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסית תשכ"ב-1962, זכות ההורים כפופה ומשועבדת לזכות הילדים לגדול ולהתפתח. דהיינו: ההורים זכאים לתבוע החזקת ילדם לא מכוח עצמם אלא מכוח הילד, שזכותו כי יוחזק אצל ההורה המתאים ביותר שיבטיח את טובתו (דן שביט, תשמ"א).⁷ כמובן, שבמציאות תמיד נוכל למצוא הורים חלופיים שיהיו טובים ומתאימים יותר לקטין מאשר הוריו הטבעיים. עם זאת, החוק ממליץ על הורים חלופיים רק אם הוכח כי ההורים הטבעיים אינם מסוגלים להעניק לילדם תנאים הכרחיים להתפתחותו התקינה והבריאה. במלים אחרות, ההורה הטבעי הוא ההורה הטוב ביותר לילדו כל עוד לא הובא בפני שופט לדין על הורותו. השאלות המתבקשות: האם אכן, כל ילד שמצוי בחיק משפחתו, טובתו מושגת. במציאות לא כך הדבר: בישובים ובשכונות נכשלות, ישנם מקרים רבים של איתור מאוחר של נזקקות קטינים על סף גיל ההתבגרות ובדרך כלל הילד מופנה לפנימייה, וכאשר בינתיים נצטברו נזקים קוגניטיביים ורגשיים שמקשים ואף מעמידים בספק את יכולתו להסתגל למסגרת הפנימייתית. ישנם מקרים אחרים של פגיעה בילדים ממעמד מבוסס, והפגיעה לא אותרה ולא אובחנה קודם לכן - והיא מתגלה בשלבים מאוחרים יותר בשיחות פסיכולוגיות יזומות עם מטפלים. ומקרים קיצוניים יותר, כמו למשל צריכת סמים (מסיבות אסיד), אלימות (כת השטן) והתאבדות. המצב כיום מחייב איתור מוקדם של קטינים ברמות שונות של נזקקות, במטרה לצמצם מוקדם ככל האפשר התפתחותה והחרפתה של הפגיעה.

העיקרון שמנחה את השופטים בבואם לחרוץ דין בדבר מעמד אישי של קטינים, הוא טובת הילד וזכותו, ועקרון זה עומד מעל לכל השיקולים. אם המחוקק יציב את שיקול טובת הילד כבעל ערך עליון - מן הראוי היה שיקבע כי לילד זכות

הקריטריונים של השופט פורת מגדירים הורה בעל מסוגלות הורית, כאשר בתי המשפט נדרשים לקבוע מיהו ההורה החריג שיש לתקן את הורותו או שיש לפסול אותה. לצורך כך, מוצע מודל לאבחון ארבע קטגוריות של הורות חריגה, של ההורה כיחיד ושל בני הזוג כמערכת (זכי, 1992):⁴

- הורות "חסרה" (מסוגלות הורות חלקית), גורמת לחסכים ספציפיים אצל הילד.

- הורות "לקויה", הגורמת לנזקים ספציפיים אצל הילד.

- אי מסוגלות הורית "זמנית", הפיכה וניתנת לשיקום.

- אי מסוגלות הורית "כרונית", בלתי הפיכה ולא ניתנת לשיקום.

ההגדרות של הורות טובה ושל הורות חריגה - הן בעלות אופי תאורטי ונומנלי ואין עדיין הצעות להגדרות אופרציונליות לצורך מדידה אובייקטיבית של ההורות - מצב המעורר סוגיות מתודולוגיות ביחס להערכת המסוגלות, מבחינת מהימנותה ותקפותה של חוות הדעת המקצועית.

סוגיות בהערכת המסוגלות ההורית

חוות דעת לגבי המסוגלות ההורית של המתדיינים, מוגשת לבית המשפט ע"י שלושה סוגים שונים של מומחים: עובד סוציאלי, פסיכיאטר ופסיכולוג. בגלל השוני בין שלוש דציפלינות אלה, מתעוררים מדי פעם חילוקי דעות מקצועיים לגבי אותו אדם. הערכה של עובד סוציאלי מבוססת על איסוף נתונים פסיכו-סוציאליים תוך שימוש בטכניקות של ראיון ותצפית; והמסקנות המקצועיות נגזרות מתוך נתונים אמפיריים;

הערכה של פסיכיאטר מבוססת על אבחון פסיכיאטרי של מחלה או הפרעה נפשית והמסקנות המקצועיות נגזרות מתוך דרגת חריפותה של המחלה ומרמת תפקודו הכללי של החולה;

הערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית מתבססת על מבחנים פסיכולוגיים (מבחני משכל ומבחני אישיות) ולמרות שהמסקנות המקצועיות נגזרות מתוצאות של מבחנים סטנדרטיים, עדיין הן מוטות (biased) כתוצאה מדעותיו והשקפותיו האישיות של הבוחן; על כן, פעמים רבות חוות דעת פסיכולוגיות של מספר מומחים, שונות לגבי אותו אדם ואף סותרות זו את זו.

סוגיה בעייתית נוספת היא מידת האובייקטיביות של חוות הדעת כפועל יוצא של מיכשולים מתערבים, הגורמים להטיה (bias) בתהליך בניית חוות הדעת המקצועית: "הנבואה המתגשמת מאליה" (רוזנטל וג'קובסון, 1960).⁵ התופעה יכולה - מחד גיסא - להתבטא בנטייה של המומחים לפרש שלא במודע ממצאים דיאגנוסטיים בהתאם לניצפה מהם מתוך אנמנזה ומיסמכים שהוגשו להם (דוחות סוציאליים, רפואיים, חינוכיים) ומאידך - בנאמנותם של אנשי המקצוע לצד שהזמין ומימן את השירות (גוטסמן, 1981).⁶

יסוד מוחלטת להגנה מפני פגיעה מתוכננת. המציאות שונה וישנם מקרים בהם צפויה פגיעה ודאית בילד.

זכות היסוד להורות מוענקת לכל אדם⁸, גם לאלה שהורותם מוערכת מראש כפסולה: חולי נפש אשר שפיותם נפגעה ומפגרים בשכלם שאינם מסוגלים להבין מעשיהם - ושהתאם לחוק העונשין, אף אינם נושאים באחריות פלילית⁹.

בתחום הרפואי והפסיכולוגי נמצאו הוכחות מדעיות לפגיעה בילד (תורשתית וסביבתית) כתוצאה מהריונות של הורים אלה. אם כי בסופו של דבר, לידות זומות מלוות בתהליך אימוץ כבר במחלקת היולדות - ובהתאם לכך, טובת הילד מושגת. עם זאת, מאוחר יותר מופיעה אצל ילדים אלה פגיעה בתהליך של גיבוש הזהות העצמית בגלל נאמנות כפולה להורים המאמצים ולהורים הביולוגיים. דילמה אתית זו לא תבוא על פתרונה מאחר ומסיבות ערכיות ודתיות מובן שבית המשפט לא ירשה אי פעם להעניק מראש רשיונות להורות.

סיכום

קביעת המסוגלות ההורית קריטית לגבי חריצת הדין בסכסוכי משמורת, נזקקות ואימוץ. היא משימה מקצועית קשה בגלל בעיות מתודולוגיות בהגדרתה ובהערכתה של המסוגלות ההורית. השאלה בנוגע למעמד האישי של קטינים, איננה מיהו ההורה התקין, אלא מיהו ההורה המזיק שיש לשלול את הורותו. כאן אין אחידות בין המומחים השונים בגלל הבדלים בהשקפות מקצועיות ואישיות, ובגלל גורמים מכשילים כמו: הנבואה המתגשמת מאליה ונאמנות לצד שהזמין השירות. התוצאה - חוות דעת מקצועיות שונות לגבי אותו אדם, ולעתים אף סותרות זו את זו.

קביעת מסוגלות הורית שמטרתה להבטיח את טובת הילד וזכותו - מעלה סוגיות ביחס לטעויות מתודולוגיות בהערכת המסוגלות ההורית והגורמות לכך שטובת הילד אינה מושגת; כך גם ביחס לאיתור מוקדם של נזקקות ילדים בכל רבדי החברה; ולבסוף, דילמה משפטית וערכית ביחס לזכות של כל אדם להורות (כולל הורים שמוערכים מראש ללא מסוגלות הורית, כמו חולי נפש ומפגרים בשכלם), שסותרת את זכות היסוד של הילד להגנה מפני הפגיעה הצפויה והודאית בעתיד. מסיבות של מוסר ודת סוגיה זו עדיין בגדר דילמה.

נעשים מאמצים משמעותיים כדי לייעל את הערכת המסוגלות ההורית במטרה להשיג את טובת הילד ומבלי לפגוע בזכות הוריו להורות:

הקמתן של ועדות ההחלטה המרכזות צוות מולטי-

דיסציפלינרי לצורך דיון והערכה של כלהמקרים בטרם הובאו לדיון בבתי משפט.

מכרז משרד הרווחה מיין מומחים בעלי ידע והכשרה בתחומי טיפול בילדים, נוער ומשפחה - וקבע רשימת המורשים להגיש חוות דעת מקצועית לבתי - המשפט.

בית המשפט לעינייני משפחה שעיסוקו בנושאים הנוגעים למעמד האישי של קטינים אשר בעבר התפצלו לשלוש רשויות משפטיות שונות: בית הדין הרבני, בית המשפט לנוער ובית המשפט המחוזי¹⁰.

עדיין נחוץ המיפגש בין אנשי חוק ומשפט ואנשי מקצוע לפתרון סוגיות המתייחסות למעמד האישי של קטינים. נחוצים מחקרים מדעיים אשר יציעו שיטות ודרכי אבחון במטרה לייעל את האוביקטיביות של הערכת המסוגלות ההורית, ולשפר את רמת מהימנותה ותקפותה של חוות הדעת המקצועית המוגשת לבית המשפט.

מקורות

1. Goleman, D. (1995) Emotional Intelligence Bantam Books, New York.
2. Bornstein, M. H. (1995) Handbook of Parenting Lawrence Erlbaum Associates, N.Y.
3. השופט פורת, ח. (1991) הנחיות בית המשפט המחוזי לחו"ד מומחה לגבי מסוגלות הורית. רשימת הנחיות, 1 - 5.
4. זכי, מ. (1992) מודל להערכה פסיכולוגית של מסוגלות הורית: שיטות וסוגיות. רפואה ומשפט, 7, 30 - 33.
5. Rosenthal, R. and Jacobson, I. (1968) Pygmalion in the Classroom. Rinehart and Winston, New York.
6. Gottesman, R. (1981) The Child and The Law. West Publishing CO., ST. Paul Minn.
7. שביט, ד (תשנ"ח) החוק הפרט ושירותי הרווחה.
8. חוק זכויות האדם (1948) סעיף טז.
9. חוק העונשין (תשל"ז - 1977) סעיף 18.
10. בלנק, ש. ואליצור, א. (1991) ילדים בין כסאות החוק. רפואה ומשפט, 4, 21 - 25.